

ЗАПОВІДНЕ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ ЯК НОВИЙ НАУКОВИЙ НАПРЯМ І ЗАСІБ ДОСЯГНЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ РЕГІОНУ

Розглянуто наукові передумови формування нового напрямку природокористування – заповідного. Обґрунтовано його зміст, основні завдання, враховуючи функціональні особливості різноманітних категорій заповідання. Окреслено роль заповідного природокористування у розширенні наукового потенціалу природокористування та зародженні альтернативних напрямків у географічній та екологічній науках.

Ключові слова: природокористування, заповідання, заповідне природокористування

Постановка проблеми і її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями, програмами. Реалізація Всеєвропейської стратегії збереження біотичного і ландшафтної різноманіття у практичну площину формування національних екомереж є надважливим науково-практичним завданням, оскільки спрямована на збереження і відтворення істотно антропогенізованих природних екосистем України. Розробка наукових проектів в рамках Загальнодержавної програми формування національної екомережі є багатоаспектною і міжгалузєвою, що вимагає залучення до її реалізації науковців різних галузей знань. Географічні аспекти розбудови екомережі базуються на ландшафтознавчому підході. При географічному дослідженні природоохоронних систем, зокрема екомереж окреслюються дві основні змістовні складові – екосередовища й антропогенні. Перша має зміст традиційного природничого спрямування, оскільки завдання збереження та відновлення природних комплексів є енвайронментальським за його природничою змістовністю; друга – гуманістична складова – поки що опрацьована слабо, однак вона є наскрізною у такого роду дослідженнях завдяки їх суспільній мотиваційності, соціальній спрямованості [4]. Таке трактування географічних досліджень природоохоронних систем надає їм два головні відтінки: природничо-географічний та гуманістично-географічний (антропо-географічний), які органічно поєднуються в конструктивно-географічному підході. Вивчення ландшафтних складових природоохоронних мереж, екомереж є природничим об'єктом і предметом, бо вивчаються природні у своїй основі земні об'єкти і напрацьовуються адекватні їм наукові знання [4]. Гуманістичність екомереж проявляється в їх соціально-екологічній, суспільній ролі і значимості як середовища життєдіяльності людини, з його просторовим психолого-екологічним комфортом. Розбудова національної екомережі призведе до істотного перегляду форм природокористування в межах цієї природоохоронної системи. У зв'язку з цим науковці наголошують на доцільності і об'єктивності формування нових наукових напрямків: природоохоронного ландшафтознавства [1] та заповідного природокористування [9], що сприятиме розробці теоретико-методологічних засад, розширенню методичного апарату науки та спрямуванні їх на реалізацію прикладних завдань.

Виклад основного матеріалу. Під природокористуванням розуміють сукупність різноманітних форм використання природно-ресурсного потенціалу і заходів із його збереження. Природокористування включає три головні складові:

- видобуток і переробку природних ресурсів, їх відновлення або відтворення;
- використання і охорону природних умов середовища життєдіяльності;
- збереження, відтворення і раціональні зміни екологічної рівноваги природних систем.

Об'єктом природокористування є комплекс взаємовідносин (взаємостосунків) між природними ресурсами, природними умовами життя суспільства і його еколого-соціально-економічним розвитком. Предметом природокористування вважають оптимізацію цих відносин, прагнення до збереження і відновлення середовища життєдіяльності.

Незважаючи на ту обставину, що природокористування як сфера знань включає до свого складу елементи природничих, суспільних і технічних наук, в організаційному відношенні її можна вважати самостійним розділом знань, як географію, екологію, біологію тощо. Витоками науки природокористування М.Ф.Реймерс вважає географію і екологію, які продовжують залишатись провідною теоретичною базою природокористування [7].

До складу природокористування входять такі структурні підрозділи природничих наук як охорона природи, охорона оточуючого людину природного середовища, енвайронментологія, енвайронменталістика (технічне доповнення енвайронментології), ресурсознавство, екологія (наукові основи екорозвитку), економіка природокористування тощо.

Водночас природокористування поділяється на окремі галузі в залежності від виду природних

ресурсів або їх поєднань. Зокрема: водокористування, надрокористування, земле- та ґрунтокористування, використання атмосферних газових ресурсів, ресурсів біотичних, кліматичних, ландшафтних тощо.

Оскільки однією з головних складових природокористування є збереження і відтворення компонентів природного середовища, ландшафтних систем, підтримання динамічної рівноваги, то в його межах необхідно розвивати такий науковий напрямок як заповідне природокористування. Актуальність його розбудови продиктована посиленням енвайронменталістських тенденцій у сучасному суспільному розвитку, реалізацією Міжнародної стратегії сталого розвитку на глобальному, регіональному і локальному рівнях [9]. Підтвердженням цієї тенденції є поява у другій половині ХХ століття низки наукових концепцій, у тім числі, в системі еколого-географічних наук, таких як; концепція енвайронменталізму, меж розвитку, сталого розвитку, біотичного і ландшафтного різноманіття, екомережі тощо [10].

На сучасному етапі розвитку географічної науки власне у ландшафтознавстві науковцями обґрунтовується доцільність розвитку нового наукового напряму – природоохоронного ландшафтознавства. Серед сучасних науково обґрунтованих підходів до опрацювання і конструктивного вирішення природоохоронних завдань саме ландшафтознавчий підхід націлений на комплексне, а не компонентне, галузеве вирішення органічно поєднаних проблем збалансованого використання і охорони ресурсних цінностей природи. Виходячи з цих завдань, пропонується розвивати нову науково-прикладну галузь ландшафтознавства – природоохоронну, основне завдання якої полягало б в обґрунтуванні оптимальної організації ландшафтокористування та комплексної охорони ландшафтів. Серед наукових завдань цього напрямку окреслюють [1,8,11]:

- інформаційно-наукові, які включають знання, інформацію у сфері об'єктно-предметного поля, цілей та інтересів природоохоронного ландшафтознавства;
- науково-навчальні, що полягають в обґрунтуванні наукових засад і створенні відповідних передумов підготовки фахівців нового профілю;
- функціональні – безпосереднє методолого-методичне, менеджментне і дорадче забезпечення виконання широкого спектру робіт – від моніторингових і проектних до прогностичних і нормо- та законотворчих;
- пошукові – дослідження проблем раціональної розбудови напряму, розробка, апробація та впровадження технологій організації невиснажливого природо-, ландшафтокористування, відтворення, оптимізацію і примноження ресурсних цінностей ландшафтів та ін.;
- загальноосвітні – запровадження у навчальний процес і суміжні наукову та рекреаційну сфери ландшафтознавчих знань та підходів до гармонізації стосунків суспільства і природи, збереження і відтворення всієї повноти ландшафтного різноманіття.

Необхідність запровадження комплексного ландшафтознавчого підходу у природоохоронну сферу зумовлена об'єктивними передумовами. Вони пов'язані з надмірно низькою по відносно Європи часткою ландшафтів, що мають близький до природного стан (12,7% проти 36-38%), низькою часткою заповідності ландшафтів (4,5% проти оптимальних 10-12%), високою часткою еродованих земель (35%), найвищою у Європі розораністю і виснаженістю земель [3].

Для з'ясування змісту заповідного природокористування звернемося до тлумачення самої категорії «заповідання», під якою розуміють вилучення певного простору у природі (або якогонебудь об'єкта) із сфери звичайної господарської діяльності для досягнення особливих, нетрадиційно-економічних, соціальних, екологічних цілей. За останні п'ятнадцять років процес заповідання із " особливого і нетрадиційного " перетворюється у звичний і традиційний, оскільки згідно загальнодержавної програми розбудови національної екомережі до її складу заплановано ввести до 30% природних і частково антропогенізованих ландшафтів. На третині площ запроваджуватимуться різні форми обмеження традиційного природокористування. Разом з тим, запровадження заповідного режимів є особливим для певних категорій заповідання.

Так, на території природного заповідника(ПЗ) обмежуються будь-які форми господарської діяльності і запроваджується режими повної або регульованої заповідності – обмеженого науково-обґрунтованого втручання людини у природні процеси, крім компенсуючої людської діяльності. Вона передбачає виконання певних природоохоронних, біотехнічних і науково-технічних заходів для запобігання негативних змін в екосистемах [2,6]. До таких заходів належать: сінокосіння, випас, реакліматизація, регулювання чисельності певних видів, оптимізація гідрологічного режиму тощо.

Для біосферних заповідників (БЗ) встановлюється диференційований режим охорони згідно з

функціональним зонуванням. Функціональне призначення заповідної зони (ЗЗ) є забезпечення абсолютної охорони природних комплексів. Головним призначенням буферної зони (БЗ) є використання її для науково-дослідних робіт, обмеженої рекреації, екологічного туризму. В межах зони антропогенних ландшафтів (АЛ) може здійснюватись екологічно обґрунтоване традиційне природокористування (земле-, лісо-, водокористування), а також рекреація, спортивний туризм, екопросвітництво.

У межах території національних природних парків (НПП) дозволені ті форми господарської діяльності, які не пошкоджують і не руйнують природне середовище. Основна функція заповідної зони (ЗЗ) є збереження природних комплексів, генофонду. Призначення зони регульованої рекреації (РР) є проведення науково-освітньої роботи, екологічного виховання відвідувачів. Зона стаціонарної рекреації (СР) орієнтована на короткотривалий відпочинок, розміщення об'єктів рекреаційної інфраструктури. Господарська зона (ГЗ) НПП орієнтована на ведення всіх видів природокористування, які не приводять до погіршення стану довкілля та зниження рекреаційної цінності території парку.

Регіональні ландшафтні парки (РЛП) є природоохоронними рекреаційними установами місцевого чи регіонального значення. Стосовно запровадження певних форм природокористування РЛП за своїми функціональними особливостями є спорідненими з НПП.

У заказниках, заповідних урочищах, пам'ятках природи обмежується або забороняється господарська діяльність, що порушує природні процеси, які відбуваються у природних комплексах

У штучно створених заповідних об'єктах (ботанічних садах, дендрологічних – і зоологічних парках, парках-пам'ятках садово-паркового мистецтва) проводиться наукова, просвітницька, екскурсійно-туристська, адміністративно-господарська види діяльності.

Таким чином, у сферу заповідного природокористування входять різноманітні за формами види господарської діяльності, спільною ознакою яких є ощадливість і невиснаженість по відношенню до природоохоронних природних комплексів, що проявляється у запровадженні особливих режимів на цих територіях. Набір видів природокористування, встановлення правових режимів залежить від категорій заповідання і особливостей природних комплексів, що взяті під охорону (рис.1).

На відміну від заповідної мережі (сукупності різноманітних категорій і об'єктів заповідання) екомережа є комплексною багатфункціональною природоохоронною системою, оскільки характеризується цілісністю, взаємозв'язаністю її складових усіх рівнів. До складу екомережі входять не тільки території та об'єкти природно-заповідного фонду, а й водоохоронні зони і прибережні смуги водних об'єктів, водно-болотні угіддя, сіножаті, пасовища, полезахисні лісосмуги, землі оздоровчого та рекреаційного призначення, а також землі історико-культурного призначення, транспорту, оборони, радіаційно забруднені, рекультивовані та інші, що слугуватимуть збереженню біотичного і ландшафтного різноманіття, підтриманню екологічної рівноваги в екосистемах. Вказаний перелік земель, складових екомережі, демонструє всю багатогранність і багатогранність об'єктів, в межах яких запроваджуватимуться особливі диференційовані режими природокористування.

Зокрема, в межах ключових територій, їх біоцентрів заповідний режим носитиме найсуворіший характер, оскільки в їх основі знаходяться частини природних заповідників, заповідні зони біосферних заповідників, національних природних парків, які мають статус об'єктів загальнодержавного та міжнародного значення. На територіях заказників, заповідних урочищ, заповідних зон регіональних ландшафтних парків, в межах яких формуватимуться ключові території регіонального та місцевого значення заповідний режим є менш суворим. В межах сполучних територій національного міжрегіонального і місцевого рівнів режим заповідання є диференційованим. Найсуворішим він буде на контакті ключових і сполучних територій та в межах ареалів зосередження рідкісних, червонокнижних і реліктових видів рослин і тварин, зелено книжних угруповань.

Оскільки буферні зони виконують функцію захисту ключових і сполучних територій від антропогенного впливу, а їх ландшафти є перехідними, режим заповідності тут носитиме природокомпенсаційний характер. При проектуванні конкретних локальних та регіональних екомереж критерії виділення буферних територій визначаються особливостями ключових та сполучних територій, для захисту яких і створюється перша. Ширина буферних територій визначається залежно від напрямку та ступеня впливу навколишніх сільськогосподарських угідь або промислових об'єктів на ключові та сполучні території екомережі, а також впливу останніх на сільськогосподарські угіддя.

Рис. 1. Види господарської діяльності – складові заповідного природокористування

Відновлювальні території (зони потенційної ренатуралізації) призначені для відновлення просторової цілісності природних ядер, буферних зон, екокоридорів. Це можуть бути території з деградованими природними елементами, однак із збереженим середовищем існування, що сприяє їх швидкому відновленню, наприклад, зріджені ліси, вибиті луки, осушені торфово-болотні ділянки тощо. У певних випадках це можуть бути радіаційно забруднені землі або агроценози. В їх межах природоохоронний режим буде найменш суворішим.

Розробка схем національної та регіональних екомереж, обґрунтування виокремлення їх структурних елементів орієнтована на ландшафтно-екологічну оптимізацію території, окреслення чітких конфігурацій її екологічного каркасу, удосконалення територіальної організації елементів природно-господарських систем – широке коло сучасних проблем водночас і нового наукового напрямку – заповідного природокористування. Його основне завдання полягало б в обґрунтуванні оптимальної організації природокористування та комплексної охорони геосистем з особливим заповідним режимом. Серед наукових завдань цього напрямку доцільно окреслити:

- розробку теоретико-методологічного, методичного, менеджментного забезпечення виконання широкого спектру наукових робіт – від моніторингових і проектних до прогностичних і нормо- та законотворчих;
- дослідження проблем раціональної розбудови напряму, розробка, апробація та впровадження технологій організації невиснажливого природокористування, відтворення, оптимізацію і примноження ресурсних цінностей заповідних мереж;
- запровадження у навчальний процес і суміжні наукову та рекреаційну сфери знань з природокористування та підходів до гармонізації стосунків суспільства і природи, збереження і відтворення всієї повноти біотичного і ландшафтного різноманіття тощо.

Висновки. Розширення сфери застосування заповідного природокористування сприятиме :

- формуванню екобезпечного навколишнього середовища, оскільки близько 30% територій перебуватимуть під особливим режимом природокористування в межах екомережі,
- збалансуванню екологічної рівноваги геосистем, локалізації процесів техногенезу, відтворенню взаємозв'язків у природоохоронному каркасі території, недопущенню загроз життєво

важливим процесам;

- орієнтації вказаного наукового напрямку на вирішення прикладних наукових завдань, їх теоретико-методологічного обґрунтування, розробки методичного апарату.

Література:

1. *Гриневецький В.Т.* Природоохоронне ландшафтознавство: наукові засади, потреби і передумови розвитку / *В.Т. Гриневецький* // Український географічний журнал. – К.: Видавничий дім „Академперіодика”, 2004. К.:– №3. – С. 44-50.
2. Заповідна справа в Україні. [Навчальний посібник.] / За заг. ред. *М.Д. Гродзинського, М.П. Стеценка*. – К.: Географіка, 2003. – 306 с.
3. Національна доповідь про гармонізацію життєдіяльності суспільства у навколишньому природному середовищі. [Спец. видання.] – К.: ТОВ „Новий друк”, 2003. – 124 с.
4. *Пащенко В.М.* Методологічні й теоретичні новації у дослідженнях природи в Україні. / *В.М. Пащенко* // Україна: географічні проблеми сталого розвитку. – К.: Обрії, 2004, С. 167-175.
5. *Петлін В.М.* Концепції сучасного ландшафтознавства / *В.М. Петлін* – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. – 351 с.
6. *Попович С.Ю.* Природно-заповідна справа. [Навчальний посібник.] / *С.Ю. Попович* – К.: Арістей, 2007. – 480 с.
7. *Реймерс Н.Ф.* Природопользование. [Словарь-справочник.] / *Н.Ф. Реймерс* – М.: Мысль, 1990. – 637 с.
8. *Топчієв О.Г.* У пошуках сучасної парадигми географії / *О.Г. Топчієв* // Український географічний журнал.– К.: Видавничий дім „Академперіодика”, 2006. - № 4. – С. 19-22.
9. *Царик Л.П.* Географічні засади формування і розвитку природоохоронних систем Поділля: концептуальні підходи, практична реалізація / *Л.П. Царик* – Тернопіль: „Навчальна книга – Богдан”, 2009. - .320 с.
10. *Шаблій О.І.* Основи загальної суспільної географії / *О.І. Шаблій* – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 443 с.
11. *Шищенко П.Г.* Геоecологічна концепція в регіональному природокористуванні: сутнісний, проектно-планувальний і нормативно-правовий аспекти / *П.Г. Шищенко* // Антропогенні географія і ландшафтознавство в ХХ і ХХІ століттях. – Вінниця-Воронеж. – Вінниця: Гіпаніс, 2003. – С. 51-54.

Резюме:

Царик Л. ЗАПОВЕДНОЕ ПРИРОДОПОЛЬЗОВАНИЕ КАК НОВОЕ НАУЧНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ И СПОСОБ ДОСТИЖЕНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ РЕГИОНА.

Рассмотрены научные предпосылки формирования нового научного направления природопользования-заповедного, его содержание, основные задачи, исходя из функциональных особенностей заповедных категорий. Определена роль заповедного природопользования у расширении потенциала природопользования та зарождеии альтернативных направлений у географической и экологической науках.

Ключевые слова: природопользование, заповедание, заповедное природопользование.

Summary:

Tsaryk L. PROTECTION NATURE USE AS NEW SCIENTIFIC DIRECTION AND METHOD OF ACHIEVEMENT OF EKOLOGICAL SAFETY OF REGION.

Scientific pre-conditions of forming of new of scientific direction of nature use are considered commandment, his maintenance, basic tasks, coming from the functional features of the protected categories. The role of protected nature use is certain at expansion of potential of nature use that origin of alternative directions at geographical and ecological sciences.

Keywords: nature use, protection, protected nature use.

Надійшла 12.04.2010р.

УДК 502.62; 551.4; 504.05; 504.06

Ірина СУМАТОХІНА

НАУКОВІ ЗАСАДИ ЕКОЛОГО-ГЕОМОРФОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ДЛЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ПРОМИСЛОВИХ МІСТ

Стаття присвячена обґрунтуванню наукових і методичних основ екологічного дослідження рельєфу промислового міста для створення екологічних передумов забезпечення сталого розвитку. Сформульовано концептуальні уявлення про роль рельєфу і небезпечних екзогенних процесів у формуванні екологічної безпеки міста. Розроблена стратегія управління станом геоморфологічного середовища для підтримання сприятливих екологічних умов життєдіяльності населення.

Ключові слова: еколого-геоморфологічне дослідження, геоморфологічне середовище, управління станом геоморфолітосистем, екологічна безпека міста.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Потреба еколого-геоморфологічного дослідження промислових міст і агломерацій у конструктивно-географічному контексті визначається політико-економічними трансформаціями українського суспільства й усвідомленням